

UDK: 328.126(497.11)"1902/1903"

UDK: 321.6(497.11)"1902/1903"

ПРЕГЛЕДНИ
НАУЧНИ РАД

Рад примљен: 03.02.2024.

Рад прихваћен: 20.06.2024.

Др Мирослав Пешић,*

Ванредни професор,

Депарتمان за историју,

Филозофски факултет, Универзитет у Нишу

Република Србија

DOI:10.5937/zgrfn1-49061

ORCID 0000-0002-9249-0646

СТРАНАЧКИ ЖИВОТ У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ КРАЈЕМ 1902. И ПОЧЕТКОМ 1903. ГОДИНЕ**

Апстракт: У раду је приказан страначки живот у Краљевини Србији крајем 1902. и почетком 1903. године. После пропасти радикалско-напредњачког споразума, краљ Александар је донео одлуку да се врати на лични режим владавине. Као увод у то послужило му је образовање владе Димитрија Цинцар-Марковића. Ова влада није имала страначки карактер, па је од савременика названа неутрална или генералска влада (њу су чинила три генерала). Четири министра су припадали Радикалној странци, али су били ближи монарху него својој странци. Ниједан министар у Влади није имао значајнију улогу у политичком животу земље. По свему судећи, образовањем оваквог кабинета владар је одлучио да заборачи у неуставност, негирајући притом доследну примену парламентаризма.¹

Кључне речи: Димитрије Цинцар-Марковић, парламентаризам, уставност, радикали, либерали.

* miroslav.pesic@filfak.ni.ac.rs

** Припремљено у оквиру пројекта *Историја данас, изазови и искушења*, који се изводи на Филозофском факултету Универзитета у Нишу (бр. 336/1-6-01).

¹ Сви датуми у тексту наведени су по новом календару.

1. Увод

Парламентарни режим владавине уведен Уставом из 1888. године трајао је веома кратко. Краљ Александар Обреновић је државним ударом из 1894. године вратио Устав из 1869. године, који је остао на снази све до октроисаног Устава из 1901. године (Пешић 2021: 126). Политичку сцену у Краљевини Србији су после доношења Устава из 1901. године чиниле две политичке групације: радикалско-напредњачка и самосталско-либерална. Радикалско-напредњачка влада под председништвом Михаила Вујића образована је 2. априла 1901. године. На челу државне управе ова влада се налазила до 20. октобра 1902. године. Договор између умерених радикала и напредњака који је у јавности прозван „фузија“ утицао је на поделу у оквиру ових странака. Из Радикалне странке се издвојила групација млађих чланова која је оштро нападала овај споразум. Касније је око ове групације настала Самостална радикална странка (Љушић 2005: 192). Основна суштина ове поделе састојала се у њиховом односу према Уставу из 1888, односно октроисаном Уставу из 1901. године (Поповић Обрадовић 2008: 104). У друштву са самосталним радикалима враћање Устава из 1888. године захтевао је већи део Либералне партије. Међу либералима посебно се истицао Војислав Вељковић, који је у периоду од 1901. до 1903. године писао „уводнике у Српској застави“, које је руска штампа више пута прештамповала (Станаревић 2012: 136). Посебно треба нагласити да су либерали окупљени око Главног одбора странке и њеног гласила *Српска застава* „себе представљали као лево оријентисане“, док се групација под вођством Живојина Величковића и Јеврема Андоновића називала деснокрилном. Опозициона делатност либерала и самосталаца представљала је озбиљан проблем режиму краља Александра Обреновића. Самосталац Јован Жујовић и либерал Војислав Вељковић су за скупштинском говорницом бранили идеју о народном суверенитету, истичући да власт потиче од народа, тј. да је „народ старији од краља“ (Рајић 1999: 132, 136). Преуређење политичке сцене договором између краља Александра и Радикалне странке није дало очекиване резултате због њихових разлика у погледу државне концепције. Док се прва страна залагала за централистичку државу, уставну монархију у којој би владар у односу на политичке странке у својим рукама објединио законодавну и извршну власт, дотле се Радикална странка, као најјача партија у земљи, залагала за децентрализовану државу у којој ће у складу са принципом владавине скупштинске већине доминирати Радикална странка. После кратког предаха који је наступио после доношења Устава из 1901. године и споразума између главних политичких актера у земљи, поново је дошло до политичких сукоба између краља и најмасовније

Радикалне странке. Пошто се уверио да је споразум у великој мери уздрман, краљ је одлучио да се врати на стање какво је било пре споразума из 1901. године. Оваква његова намера је ујединила опозицију, која је посредством штампе критиковала краља Александра стварајући такву климу у земљи на основу које се могло закључити да је једина сметња за несметани развој Краљевине Србије династија Обреновић (Рајић 2011: 537–538).

2. Политичке странке и влада генерала Димитрија Цинцар-Марковића

После оставке владе Петра Велимировића, образована је 19. новембра 1902. године влада под председништвом генерала Димитрија Цинцар-Марковића². У намери да обезбеди новом кабинету подршку истакнутијих политичких личности, краљ Александар је позвао напредњака Вукашина Петровића и понудио му место министра финансија у Влади. Петровић је одбио краљеву понуду, саветујући монарха да задржи радикале који су му најбоља гаранција „за престо и за интересе јавне у земљи“. Затим му је током новембра и децембра 1902. године више пута писао министар војни Милован Павловић нудивши му посланичко место у Бечу. Вукашин Петровић је одбио и ову понуду (Петровић 2009: 63–65). На седници Народне скупштине одржаној 20. новембра прочитани су укази о образовању владе и о одлагању седница Народног представништва за два месеца. То је била последња скупштинска седница за време важења Устава из 1901. године. Супротно парламентарној пракси владар је одложио седнице Скупштине, а да претходно Влада пред Народним представништвом није представила свој програм. Својим поступком свима је ставио до знања да ће у будућности све чешће правити искорак изван уставности (Стефановски, 2010: 244).³ Опозициони лист *Одјек* оштро је критиковао краљеву одлуку о одлагању Скупштине.

„Кабинет господина генерала није смео да ради са овом Скупштом. Шта више он није смео доћи ни да јој се представи, те да Скупштина

2 Влада Димитрија Цинцар-Марковића образована је 19. новембра 1902. године. У њен састав су ушли: председник владе и министар без портфеља Димитрије Цинцар-Марковић, министар иностраних дела Василије Антонић, до 5. јануара 1903. године, потом Сима Лозанић до 5. априла 1903, Павле Денић, заступник до краја мандата владе, министар унутрашњих дела Велимир М. Тодоровић, министар правде Антоније Пантовић, министар финансија Милован Маринковић, министар просвете и црквених дела Лука Лазаревић, до 3. маја 1903, затим Живан Живановић, министар војни Милован С. Павловић, министар грађевина Павле Денић и министар народне привреде Љубомир Ј. Новаковић (Љушић 2005: 198–201).

3 Више о томе види у: *Стенографске белешке Народне Скупштине за 1902. годину*, 237–239.

види оних девет наших спасаца, који у овим мучним унутрашњим и спољашним приликама руководе државним пословима наше Отаџбине. Скупштина није имала ту срећу да види сјајне еполете тројице официра министара, ни да чује звекет њихових сабаља; она није имала срећу да сагледа ни знаменитог политичара Павла Денића; ни округног и грациозног Пантовића, ни она три радикална прсташа, који су овако куражно ускочили у четврту партију“ (Одјек, бр. 39, 21. новембар 1902. године).

Вођа самосталаца Љубомир Живковић постао је популаран после говора на сахрани Косте Таушановића 1902. године. За Таушановића је навео да ће бити запамћен као јунак, који је „слугерањама“ краља Милана рекао: „Кидајте ми главу, али ме нећете навести да плунем на себе и да вас мазим“ (Јовановић Стојимировић 2008: 366). Цинцар-Марковићеву владу назвао је реакционарном и да такву Владу на чијем је челу „човек без политичког обележја и без политичке снаге“ не може подржати „нико који воли слободу и жели земљи добра.“ Самостални радикали су предњачили у нападима на Владу и краља Александра. Они су без увијања претресали питање личног режима. *Одјек* је писао да:

„Уставност или апсолутизам, то је данас борна девиза, то су две заставе око којих се размештају борци за политичку борбу. Нека сваки политички човек за раније промисли коме ће се табору приволети и нека ни за часак не промишља на повлачење из борбе. Свака удаљеност од борбе у овим озбиљним тренуцима била би бегство, а то није друго до једна врста моралног самоубиства“ (Одјек, бр. 41, 23. новембар 1902. године).

Програм владе је објављен у званичним *Српским новинама* 7. децембра 1902. године. У њему се између осталог наводи да ће се Влада држати Устава и закона и да ће радити на томе да се закони примењују једнако према свима. Влада је у свом програму најавила ревизију Устава, истичући као прву тачку укидање Сената. Обећала је и сређивање државних финансија, смањење приреза, обезбеђивање повољних кредита за земљораднике и заштиту њихових имања од елементарних непогода, подизање квалитета образовања, сузбијање корупције и јачање војне моћи земље (Живановић 1925: 282–283; Рајић 2016: 328). Владимир Јовановић наводи да га је краљ Александар новембра 1902. године позвао у двор како би разговарали о тешкој политичкој ситуацији у земљи. Том приликом је навео главне разлоге за именовање генерала Димитрија Цинцар-Марковића за мандатара нове Владе.

„Замерао је политичким партијама што се не боре за идеје и начела, него само да би се дограбиле државне власти, па је експлоатисале за личне и котеријске интересе и рачуне, а на штету опште ствари. Рекао је

да жели да се једном учини крај таквом експлоатисању државне власти, те да у тој жељи намерава створити један патриотски кабинет. На челу тог кабинета био би један генерал, који би, као добар војник, био недоступан политичким интригама, које распаљују котеријске страсти, те стварају духовну анархију у држави, и стављају Србију изван могућности да врши своје културне задатке, и одговори свом народном позиву“ (Јовановић 1988: 496).

Имајући у виду интересе Радикалне странке, Никола Пашић се изјаснио против промене Устава 1901. године. У односу на Устав 1869. године октроисани Устав је знатно бољи, јер је грађанима земље гарантовао знатно већа политичка права (Казимировић 1990: 599). Либерали окупљени око Јована Авакумовића су на страначкој конференцији 4. децембра 1902. године донели одлуку да ступају у оштру опозицију. Страначки прваци су јавно осудили октроисани Устав и захтевали његову ревизију у правцу обезбеђивања већих гаранција за политичке слободе и правилног функционисања Народног представништва. Либерали десног крила под вођством Јеврема Андоновића одржали су збор 14. децембра 1902. године на којем су донели одлуку да и они заузму опозициони став према Цинцар-Марковићевој влади (Српска застава, бр. 247, 9. децембар 1902. године; Живановић 1925: 288–289; Авакумовић 2007: 462–463; Рајић 201б: 328). Живојин Величковић, припадник десног крила либерала је на збору оптужио Јована Авакумовића да не поштује програм странке и либерална начела. Међу либералима окупљеним око Андоновића посебно су се истицали: Живојин Величковић, Тодор Миловановић, Сима Несторовић и Светозар Гвоздић. Ова група либерала покренула је лист *Српска независност* (Мали журнал, бр. 330, 14. децембар 1902. године).⁴ Андоновић је убрзо напустио опозициони став према Цинцар-Марковићевој влади, пошто га је краљ 1. јануара 1903. године поставио за доживотног сенатора. Неколико дана касније Андоновић је постављен и за члана Државног савета (Српске новине, бр. 282, 13. јануар 1903. године; Рајић 201а: 536). „Управо уз *Српску независност* стоје сада само они либерали, који су у каквој служби код данашње Владе, или иначе стоје у каквој зависности од државне власти.“ Либерали окупљени око Авакумовића „јавно се хвале/.../ да су опозиција данашњој Влади“, записао је Пера Тодоровић (Тодоровић 1997: 894). Главна разлика међу њима састојала се у томе што су први били опозиционари, док су други учествовали у вршењу власти. Андоновићеви либерали нису донели програм, већ резолуцију од 13. децембра 1902. године. За Устав из 1901. године су говорили да има одређене недостатке, али да ће се залагати да се они отклоне у смислу „либералних начела“ (Крестић, Љушић 1991: 314).

4 Архив Србије (=АС), Лични фонд Јована Авакумовића (=ЈА), бр. 25

Опозицију Цинцар-Марковићевој влади чинили су: либерали окупљени око Јована Авакумовића, самосталци и стари радикали окупљени око Пашића и Вујића, тзв. пашићевци и вујићевци. Они су почетком 1903. године покренули заједнички лист „Уставна Србија“ (Јовановић, 1936: 275).

Влада Димитрија Цинцар-Марковића је указом од 16. јануара затворила седнице Народне скупштине, без усвојеног буџета за наредну годину. Тиме је учињена груба повреда Устава, јер краљ није имао право да указом продужи буџет без распуштања Скупштине и расписивања нових избора. Овај поступак је код опозиције изазвао буру негодовања. Могло се прочитати у *Одјек*у да је „Цинцар-Марковићева влада погазила Устав. Из неуставних осећања она је ушла у отворена неуставна акта. Најјаче право Народног представништва изиграно је. Корак по корак враћамо се владановштини која је већ једном Србију у црно завילה“. Самостални радикали су оптужили Владу да је намерно закључила Народну скупштину како би спречила посланике да дискутују о буџету. „Консеквенција је тога спречавања да ће Влада од сада насилно, против уставно, и примати и трошити, не имајући права више на вршење ранијег буџета и не имајући новог буџета одобреног од Народног представништва“ (*Одјек*, бр. 6, 19. јануар 1903. године). Опозиција је оптужила чланове „четврте партије“ и све који су били уз краља да отворено пропагирају начела личног режима. „Најјачи политичари ове странке, најумнији њени људи, најбољи беседници ломили су своју снагу и трошили свој углед за оснажење личног режима“, писао је „*Одјек*“. Самосталци су жестоко напали радикале у Влади да су издали странку, истичући да досадашња политика сарадње радикала и двора није донела ништа добро Радикалној странци. „Докле ли ће само господа из четврте партије, она која састављају и она која помажу данашњу Владу, звецкати са именима та четири радикална тантуза, кад се ево види какви су, и шта раде“ (*Одјек*, бр. 24, 6. фебруар; бр. 60, 19. март; бр. 78, 6. април; бр. 79, 9. април 1903. године). Владина штампа је одбијала нападе опозиције, тврдећи да после пропасти радикалско-напредњачког споразума, краљ није имао другог избора него да образује Владу на челу са генералом Цинцар-Марковићем. Провладин лист „*Слога*“ апеловао је на све странке у земљи да престану са странчарењем и да се окупе око краља као носиоца државне мисли. Краљ је на све начине покушавао да придобије што више људи из унутрашњости, „из редова свих партија“, који би пружили подршку Влади и њеном програму. Он је почетком фебруара започео предизборну кампању у којој су на јавним скуповима „срески и окружни начелници, али и сами министри објашњавали циљеве краља и владе.“ Кампања је имала за циљ да промовише резултате рада Владе и да докаже да гласине о поновном увођењу личног режима, које шире опозициони листови,

нису истините. Међутим, и самосталци и старорадикали су апеловали на радикале у локалним органима власти да не верују у предизборна обећања краља и Владе. Жестоко су напали радикале у влади што учествују у кампањи и позивали своје партијске другове у унутрашњости да не подносе оставке на положаје. Опозиција је организовала снажан политички отпор против владајућег режима, надајући се да ће на тај начин изазвати репресију која ће довести до пада режима (Рајић 201б: 401–402). „Одјек“ је позивао народ да се супротстави краљевим намерама да сву власт сконцентрише у своје руке.⁵ Док су радикали и либерали јавно критиковали режим, дотле су напредњаци пасивно посматрали догађаје. На позив Драгомира Рајовића напредњаци су 13. фебруара 1903. године одржали скуп у Београду. На скупу се разговарало о могућностима да се странка поново организује. Андра Ђорђевић је предложио да се изабере ужи одбор чији би чланови разговарали са виђенијим напредњацима о потреби да се поново покрене Напредна странка. На питање зашто истакнути припадници бивше Напредне странке нису дошли на скуп, Драгомир Рајовић је одговорио „да су лични обзири и личне размирице“ главни узрок расцепа међу напредњацима. Апеловао је на све присутне да забораве на међусобне несугласице из прошлости и да сву енергију усмере у правцу организовања странке (Одјек, бр. 32, 14. фебруар 1903. године). Међутим, Стојан Новаковић је одлучно одбио сваки разговор на ту тему, истичући да је краљева реакционарна политика супротна и „најумеренијем схватању напредњачког програма“ (Рајић 201б: 411). Напредњаци су тек 1906. године обновили странку, пошто су 12. фебруара 1906. године на конференцији у Београду усвојили начела и статут и за председника Главног одбора странке изабрали Стојана Новаковића (Крестић, Љушић 1991: 344). Опозиција је једва чекала да краљ повуче потез који је она дуго најављивала – да изврши државни удар. У чланку под насловом „Пред новим државним ударом“, самосталски „Одјек“ је обавештавао читаоце да се владар спрема за нови државни удар.

„Ми се данас налазимо“, писао је „Одјек“, „пред једним новим државним ударом, о коме нам је од престоничких листова прво владина Слога донела вест, па су за њом поновили и други листови. /.../ Као најодсуднији противници свих државних удара ми најенергичније

⁵ „Одјек“ је 17. фебруара 1903. године писао да краљевом реакционарном режиму „полицајци прискачу у помоћ и господа министри. Г. Велимир Тодоровић је отишао у Пожаревачки округ, г. Лазаревић у Ваљевски, г. Маринковић је већ био у Крагујевачком. Г. Тодоровић сазива конференције по окрузима. На њима се служи истим разлозима. То не треба да збуњује другове и пријатеље. Они знају да нису ничије робље. Сви имамо једнака права; и ми који се с владом часно и отворено боримо, и владине присталице, који влади слепо помажу.“ Позивао је председнике општина да се не одазивају „на пријатељске састанке и позиве министара и полицајца.“

протестујемо против пуштања ових гласова од стране Владе“ (Одјек, бр. 30, 12. фебруар; бр. 40, 23. фебруар 1903. године).

Краљ је сматрао да је Устав из 1901. године дао велика овлашћења Народној скупштини и Сенату, и да је Закон о штампи омогућио претеране слободе каквих нема ни у много напреднијим земљама од Србије. Њему се није свидела чињеница што су радикали били заступљени у најважнијим државним институцијама. Више од пола године је био у недоумици да ли да редовним путем изврши промене у Уставу или да помоћу државног удара промени састав Сената и Државног савета. Божидар Маршићанин наводи да му је краљ 11. марта 1903. године саопштио да је одустао од намере да редовним путем изврши ревизију Устава. Редовним путем, истиче краљ, не може се ништа постићи, јер су радикали у већини општина на власти. „Иза ових бусија радикали ће се очајно борити на изборима, и Влада неће моћи добити већину. Само ће пролазити време у лудо и харчити се новац.“ Очигледно да је краљ намеравао да се помоћу државног удара ослободи не само радикала већ и других противника из Сената и Државног савета.

„Хоћу, дакле, само да растурих ове радикалске бусије, које су обмањујући ме, мојом помоћи подигли, па кад не буде више тих бусија, да се у изборној борби иза ових заклањају, онда нека се изврше избори за Народно представништво“, говорио је краљ (Маршићанин 1907: 100, 105).

По препоруци управника Београда Божидара Маршићанина, краљ је одлучио да ступи у контакт са вођом либерала Јованом Авакумовићем. На састанку до којег је дошло половином фебруара 1903. године, краљ је изјавио Авакумовићу да су радикали после доношења Устава из 1901. године заузели највише функције у државној администрацији, и да су се толико осилили да „сметају његовој краљевској власти у правилном развоју државних послова.“ Понудио је Авакумовићу мандат за састав нове Владе, али је он то одбио када је сазнао да се припрема државни удар. Авакумовићу је било јасно да краљ жели да га искористи у борби против радикала и да њихову превласт не може сузбити легалним путем, већ државним ударом (Авакумовић 2008: 477–478; Рајић 2011б: 412). Александар Обреновић је био бојкотован од стране партијских лидера и више није могао да се ослони ни на једну значајнију политичку странку у земљи. Немоћ краља да окупи око себе истакнуте страначке прваке опозиција је искористила да још енергичније нападне режим. У тако напетом политичкој атмосфери дошло је до уличних немира 5. априла 1903. године.⁶ Повод за демонстрације била је одлука министра унутрашњих дела да трговачки помоћници морају на исправама имати фотографије.

6 Демонстрације студената, ученика и радника одиграле су се 23. марта по старом, односно 5. априла 1903. године по новом календару.

Нова правила су предвиђала да легитимације помоћника буду исте као и служитељске, што је трговачки еснаф оценио као понижење. У позадини протестног скупа трговаца био је договор са великошколском омладином да се организују протести против најављеног државног удара. Уочи заказаног скупа испред двора, управник Београда Маршићанин је покушао да објасни организаторима скупа да се од трговачких помоћника не траже служитељске исправе и фотографије и да због тога најављени скуп нема смисла. Међутим, организатори нису одустали од збора и управник варошке полиције је забранио скуп. Великошколци и социјалисти су под вођством Димитрија Туцовића одржали ујутру збор у згради Велике школе на којем су оштро осудили реакционарну политику Александра Обреновића и његову намеру да изврши државни удар. На крају скупа организатори су позвали окупљене да се придруже трговачким помоћницима који су се окупили испред кафане „Таково“ на Теразијама. Пошто је овај скуп био забрањен, демонстранти су отишли на Мали Калемегдан, затим до Велике школе, па у Кнез Михаилову улицу и даље до Теразија, где су били заустављени од стране полиције. Демонстранти су узвикивали „Живео устав“, „Доле с краљем“, и „Живела република“. Покушали су да продру до двора, али нису успели да пробију полицијски кордон на Теразијама, па су се упутили ка Калемегдану. При повратку су демолирали уредништва провладиних листова („Малих новина“, „Слоге“, „Вечерњих новости“, „Српске независности“, „Двадесетог века“). Полиција није реаговала на провокацију и нападе изгредника. Управник Београда Маршићанин је издао наредбу полицији да не употребљава силу против демонстраната, већ „само да бележи коловође и главне кривце ових кривица, па ће се касније узети ствар у поступак“. На крају дана једна безазлена чарка између полицајца и неког младог радника у којој је овај други лакше повређен довела је да пуцњаве између полиције и демонстраната. На улице је изведена и коњица, која је била поздрављена од стране демонстраната. Наредба официра Николе Вујановића: „Пази не гази“, одушевила је демонстранте. „На ово је“, истиче Кацлеровић, „сакупљени свет са тротоара клицао: Живела војска!“. Око девет часова увече сукоб с полицијом је престао. У демонстрацијама је било: четворо погинулих демонстраната и седморица рањених, затим двојица тешко рањених полицајаца и седамнаесторица повређених (Живановић 1925: 297–300; Јовановић 1936: 281–286; Кацлеровић 1950: 33–41; Васић 2003: 45–47; Рајић 2011б: 414–415).

Немири су били најаву будућих догађаја и убрзали су краљеву намеру да промени постојеће стање у коме двор није могао да контролише рад најзначајнијих установа у земљи. Опозиција је оптужила режим да је унапред припремио мартовске догађаја како би што лакше укинуо Устав.

„Једном делу омладине“, писао је „Одјек“, „било је спречено да мирним путем протестује против ружних гласова о нападу на Устав и законе, а другом делу забрањено је да /.../ осуди једно решење министра унутрашњих дела, које је наносило тешку увреду једном часном реду грађанства“ (Одјек, бр. 78, 6. април 1903. године). Међутим, ове оптужбе нису биле основане. Полиција је у намери да избегне уличне демонстрације забранила скуп трговачких помоћника. Иницијатор демонстрација је, по свему судећи, била опозиција. Краљ није издао наредбу да се употреби оружје против демонстраната, већ је препустио управнику града Маршићанину да по свом нахођењу одреди мере за смиривање демонстраната. Његова наредба о употреби „грубе силе“ односила се на демонстранте који би покушали да се приближе двору. „Лепо радите, дакле како нађете да ће бити најбоље. Али знајте ово: ако би демонстранти дошли пред двор и овде почели правити какву комедију, бога ми, наредићу да их добро дочекају и почасте“, говорио је краљ (Маршићанин 1907: 116).

Дан након демонстрација, краљ је 6. априла 1903. године суспендовао Устав на свега 45 минута. За то време распустио је Сенат и Скупштину, поништио указе о наименовању сенатора, изменио састав Државног савета и већине судова, укинуо Законе о штампи, о изборима и о општинама. Исте вечери наименовани су нови сенатори и донесени нови Закони о штампи и општинама. Потом је 7. априла издао другу прокламацију⁷, којом је Априлски устав вратио у живот. Истог дана, краљ је именовао двадесет четири члана Сената и дванаест чланова Државног савета. Либерали су добили десет места у Сенату, напредњаци девет, а пет места су припала војницима. Иста је ситуација била и са члановима Државног савета. Краљ је именовао шесторицу либерала, петорицу напредњака и једног војника (Маршићанин 1907: 146–147; Живановић 1925: 302–303; Јовановић 1936: 281–301; Трифуновић 1995: 364–365; Рајић 2011б: 416–417). На тај начин краљ је заправо укинуо тековине двогодишње уставности и успоставио потпуну контролу над најважнијим државним институцијама. Постоје сумње да је краљ са десним крилима либерала и напредњака припремао нови Устав, који је планирао да прогласи указом 19. априла 1903. године. Драгиша Васић наводи да је краљ 5. априла на скупу деснокрилних либерала претресао нацрт новог Устава. На скупу су присуствовали: Светозар Гвоздић, Сима Несторовић, Петар Катић, Јеврем Андоновић и Живојин

7 У прокламацији краљ је правдао своју одлуку потребом да се престане са „штетним развијањем нашега политичкога и државнога живота“, који је наступио после доношења новог Устава, када су се „почеле развијати и узимати маха такве политичке струје, којима је једини задатак био да се Устав, који сам даровао/.../ употреби на штету мојега народа и његова напретка, и да се тражи оно, што је уставом потпуно забрањено“ (Српске новине, бр. 67, 7. април 1903. године).

Величковић. Предлог Устава је прочитао председник Владе Димитрије Цинцар-Марковић „из рукописа Андре Ђорђевића“. По том нацрту Скупштину би чинили 150 посланика, а од тога би две трећине били сељаци, а остали представници интелигенције, коју би чинили професори средњих школа и Велике школе, трговци и занатлије. Тај предлог није наишао на подршку председника Владе, генерала Цинцармарковића и либерала десног крила Живојина Величковића. „Парламент, који би из оваквог Устава произашао, не би то ни значео, већ скуп сељачких демагога, какав је, један од најпознатијих, био Алекса Нешић“, рекао је Величковић (Јовановић 1936: 303; Васић 2003: 105; Рајић 2011б: 417).

После државног удара, Влада је расписала изборе за Народну скупштину за 1. јун, а за Сенат за 18. јун 1903. године. Избори су спроведени на основу Привременог закона о изборима чланова Народног представништва од 5. маја 1903. године. Укинута је гласање куглицама и заведено гласање помоћу листића. Закон је допуштао да бирач може овластити друго лице да гласа уместо њега. Представници кандидатских листа су били избачени из бирачких одбора које су састављали општински органи власти. Привремени закон је задржао тајно гласање и бирачки цензус од 15 динара непосредног пореза. Бирачи нису гласали у својој општини, већ у одређеном месту које би влада за цео срез одредила (Српске новине, бр. 89, 5. мај 1903). Опозиција је оштро критиковала нови изборни закон. „Тајност гласања“, писао је „Одјек“, „поништена је одредбом да гласачки листић може попунити други ко (чл. 34); а чим неко други може попунити гласачки листић – ту већ више нема тајности.“ Опозиција је доказивала да је Влада овим чланом закона угрозила бирачко право огромном броју неписмених бирача (Одјек, бр. 1, 8. мај 1903. године). Јован Жујовић је 15. маја 1903. године издао проглас у којем наводи да је Цинцар-Марковићева влада доносиће овакав изборни закон имала намеру да на изборима за Народну скупштину потпуно онемогући „прави израз народне воље“. Критиковао је Пашићеве радикале да су својим пристанком на октроисани Устав из 1901. године „подупрли једну неискрену политику“, омогућивши генералу Цинцар-Марковићу овакав „изборни карађозлук“. На крају прогласа Жујовић је поручио Радикалној странци да не учествује у „изборној комедији“, да не наседа на разне политичке смицалице (Жујовић 1986: 112–113). Већи део опозиције је одбио да изађе на изборе. Старорадикали и самосталци су одлучили да бојкотују изборе. „Одјек“ је издао проглас под називом „*Нашим пријатељима*“, којим је позвао гласаче да на предстојећим изборима не гласају. „Изборима народних посланика, које је садашња Влада наредила /.../ иде се на то да се изигра и угуши воља народна и на тај начин састави једно лажно Народно представништво. С тога су самостални радикали одлучили да

не учествују у предстојећим изборима“ (Одјек, бр. 7, 16. мај; бр. 9, 18. мај 1903. године).

Од опозиције су једино либерали левог крила под вођством Јована Вакумовића планирали да изађу на изборе. На изборима владина листа кандидата је однела победу. Од 200.000 изашлих гласача, за Владу је гласало 182.638, или 90%. Највише посланичких места у Скупштини освојили су либерали – 72, напредњаци 34 и радикали 24, укупно 130 посланика (Рајић 2011б: 419). Избори за Сенат нису одржани, јер је група официра завереника у ноћи између 10. и 11. јуна 1903. године извршила атентат на краља Александра и краљицу Драгу.⁸

3. Закључак

Озбиљна криза владе Михаила Вујића и радикалско-напредњачког споразума из 1901. године наступила је септембра 1902. године. Увидевши да је споразум у кризи и да постоји озбиљна опасност да угрози опстанак династије, краљ Александар је одлучио да се врати на лични режим. Увод у то било је формирање Владе, која није имала страначки карактер, па је од савременика названа неутрална или генералска Влада, јер су у њој била три генерала. Поновно успостављање личног режима допринело је уједињењу опозиције, која је посредством штампе нападала Владу, али и краља и краљицу, стварајући такву климу у друштву да ће Србија моћи да се развија једино ако се ослободи династије Обреновић. Главну опозицију режиму чинили су радикали и либерали, док су напредњаци ћутали. Стојан Новаковић се противио идеји да Напредну странку, распуштenu 1896. године, треба поново организовати, јер се краљева политика после априлског државног удара у великој мери разликовала од најумеренијег схватања програма Напредне странке. Народно представништво је прво одложено, а затим је распуштено. По свему судећи, Скупштина која је давала подршку Вујићевој влади не би сарађивала са Цинцар-Марковићевим кабинетом. Владина листа је услед бојкота већег дела опозиције на мајским изборима 1903. године однела победу. Вође либерала и радикала су се приближиле у намери да збаци с престола последњег Обреновића. Кад су опозиционари увидели да њихов дотадашњи рад може пропасти, одлучили су да позову војску у помоћ. Рад Цинцар-Марковићеве владе насилно је прекинут превратом од 11. јуна 1903. године, у коме су убијени краљ Александар и краљица Драга, а династија Обреновић

8 Више о о мајском преврату из 1903. године види у: Јовановић 1936: 338-382; Казимировић 1990: 602-616; Исти 1997: 13-127; Васић 2003: 49-118; Драшковић 2006: 13-61; Антић 2010: 29-183; Рајић 2011б: 420-452.

збачена са власти. Осим краља и краљице, убијени су и председник Владе Димитрије Цинцар-Марковић и министар војни Милован Павловић.

Литература/References

Васић 2003: Драгиша Васић. *Деветсто трећа*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Драшковић 2006: Радован Драшковић. *Преторијанске тежње у Србији. Апис и Црна рука*. Београд: Жагор.

Живановић 1925: Живан Живановић. *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, књ. 4. Београд: Геца Кон.

Јовановић 1936: Слободан Јовановић. *Влада Александра Обреновића*, књ. 3. Београд: Геца Кон.

Јовановић Стојимировић 2008: Милан Јовановић Стојимировић. *Силуете старог Београда*. Београд: Просвета.

Казимировић 1990: Васа Казимировић. *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, књ.1. Београд: Нова Европа.

Казимировић 1997: Васа Казимировић. *Црна рука, личности догођаји у Србији у Србији од преврата 1903. године до Солунског процеса 1917. године*. Крагујевац: Призма.

Кацлеровић 1950: Триша Кацлеровић. *Мартовске демонстрације и мајски преврат 1903. године*. Београд: Главни одбор ССЈ за Србију.

Љушић 2005: Радош Љушић. *Владе Србије 1805–2005*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Маршићанин 1907: Божо Маршићанин. *Тајне двора Обреновића. Управитељеве белешке*, књ. 2. Београд: Штампарија Д. Димитријевића.

Пешић 2021: Мирослав Пешић. „Питање уставне реформе у Краљевини Србији 1901. године“. *Врањски гласник*, Зборник радова. Ур. Дејан Антић, Иван Бецић. Врање: Народни музеј, 126–139.

Поповић Обрадовић 2008: Олга Поповић Обрадовић. *Парламентаризам у Србији 1903–1914. године*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Рајић 1999: Сузана Рајић. „Програм Либералне странке из 1901. године“. *Годишњак за друштвену историју*, свеска 2. Београд, 131–138.

Рајић 201а: Сузана Рајић. „Нова политичка заједница и владе Михала Вујића 1901/2. године“. *Историјски часопис*, књ. LX. Београд, 505–539.

Рајић 201б: Сузана Рајић. *Александар Обреновић. Владар на прелазу векова – сукобљени светови*. Београд: Српска књижевна задруга.

Стефановски 2010: Мирјана Стефановски. „Парламентаризам по Уставу из 1901. године“. *Два века српске уставности*, Зборник радова. Ур. Александар Фира, Ратко Марковић. Београд: Правни факултет, 239–257.

Станаревић 2012: Никола Станаревић. *Двадесет година Либералне (Националне) странке (1902–1922)*. Београд: Службени гласник.

Трифуновић 1995: Милош Трифуновић. *Историја Радикалне странке од постанка до 1903. године*. Београд: Српска радикална странка.

Необјављени извори:

Архив Србије – Лични фонд Јована Авакумовића.

Објављени извори:

Авакумовић 2008: Јован Авакумовић. *Мемоари*. Прир. Слободан Трулаков. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Антић 2010: Антоније Антић. *Белешке*. Прир. Бора Димитријевић, Јелица Илић. Зајечар: Задужбина Никола Пашић.

Жујовић 1986: Јован Жујовић. *Дневник*, књ. 1. Прир. Драгоје Тодоровић. Београд: Просвета

Јовановић 1988: Владимир Јовановић. *Успомене*. Прир. Василије Крестић. Београд: Бигз.

Петровић 2009: Вукашин Петровић. *Мемоари*. Прир. Слободан Трулаков. Београд. Српска академија наука и уметности.

Програми и статуту српских политичких странака до 1918. године. Прир. Василије Крестић, Радош Љушић. Београд: Књижевне новине. 1991.

Стенографске белешке о раду редовне Народне Скупштине за 1902. годину. Београд: Краљевско-српска државна штампарија.

Тодоровић 1997: Пера Тодоровић. *Огледало зраке из прошлости*. Прир. Латинка Перовић. Београд: Медицинска књига.

Штампа:

Мали журнал, бр. 330, 14. децембар 1902. године

Одјек, бр. 39, 21. новембар 1902. године; Одјек, 41, 23. новембар 1902. године; Одјек, бр. 6, 19. јануар 1903. године; Одјек, бр. 24, 6. фебруар 1903. године; Одјек, бр. 30, 12. фебруар 1903. године; Одјек, бр. 32, 14. фебруар 1903. године; Одјек, бр. 40, 23. фебруар 1903. године; Одјек, бр. 60, 19. март 1903. године; Одјек, бр. 78, 6. април 1903. године; Одјек, бр. 79, 9. април 1903. године; Одјек, бр. 1, 8. мај 1903. године; Одјек, бр. 7, 16. мај 1903. године; Одјек, бр. 9, 18. мај 1903. године

Српска застава, бр. 247, 9. децембар 1902. године

Српске новине, бр. 282, 13. јануар 1903. године; Српске новине, бр. 67, 7. април 1903. године

Miroslav Pešić, PhD,
Associate Professor,
History Department,
Faculty of Philosophy, University of Niš
Republic of Serbia

**PARTY LIFE IN THE KINGDOM OF SERBIA AT THE
END OF 1902 AND THE BEGINING OF 1903**

Summary

The paper presents the life of political parties in the Kingdom of Serbia at the end of 1902 and the beginning of 1903. In an endeavour to strengthen his autocratic rule, King Aleksandar Obrenović dissolved the National Assembly elected during the mandate of the Government of Mihailo Vujić and imposed a new Constitution on 6 April 1901. After the resignation of the short-lived Government of Petar Velimirović, the cabinet of General Dimitrije Cincar-Marković was formed on 19 November 1902. The formation of this government was a sign that the last Obrenović wanted to return to the personal autocratic rule, as he had done in 1894. The opposition swiftly recognized the King's plans to change the Constitution and sharply attacked him through the press. The fierce opposition to Cincar-Marković's Government included the liberals gathered around Jovan Avakumović, the independents, and the old radicals gathered around Nikola Pašić and Mihailo Vujić. On 6 April 1903, King Alexander temporarily suspended the 1901 Constitution in order to dissolve the Parliamentary Assembly and, only 45 minutes later, he issued the proclamation by which he restored the 1901 Constitution. As the National Assembly was dissolved by these two acts, the elections for the National Assembly and the Senate were scheduled for 1 June 1903. The re-establishment of the King's autocratic regime accelerated the conspirators' preparations of a coup d'état which was carried out on the night between 10 and 11 June 1903, when King Aleksandar Obrenović was killed. The new National Assembly adopted the 1903 Constitution and elected a new king, Petar Karađorđević.

Keywords: *Dimitrije Cincar-Marković, parliamentarism, constitutionalism, radicals, liberals, progressives.*